

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3040 Çağdaş Hakas Edebiyatı
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

1920-1930 чыллардағы хакас проза

1920-1930 чыллар Хакасияның тархынына наа пілістер, сағыстар тарапчатхан тус чіли кіргеннер. Пу тустаң сығара письменнай хакас национальной литератураның төриріне оңдай пол килген.

Хакас прозазының тилиріне улуғ чоох паза чоохтар салылғаннар, хайзылары национальной чуртастың социальнай, экономической паза культурнай сурығларны чарытча. Че хакас писательлернің пастағы чоохтары иртіре сынны көзіткен дее полза, оларда иледе көп хоос сомнал парған нимелер пар. Чоохтарда писательлер сын чуртаста полған нимедеңер пазарға сіренгеннер. Андағ чоохтар: В. Кобяковтың "Мылтых табызы", Хасхыларның унадылған ордазы", "Казан", "Пасха кізі аңмары", "Кірөске түзіргені" (1935 чч.), М. Коковтың "Абду" (1939 ч.).

Хакас литературазының пастағы писательлерінің: А.Топановтың, В.Кобяковтың, К.Самриннің паза ан.пасх. - произведениелерін тиксі көр килзең, оларның аллығ тематиказы кізіні хайхатча: хакас чонының иргідегі аар чуртазы, ырыстығ хоныхтаңар сағынып, аны чағдадар үчүн күрезии, Совет үлгүзі тузында чонның часкалығ хонии тыыпчатханы, істенчі кізінің сағыс-омазы алысчатханы, чирібісте наа кибірлер, наа хоных оңдайлары чуртасха кірчеткені.

20-30 чыллардағы прай совет литературазының өөн темазы полған: наа хоных пүдірчеткен кізінің күрезігде, істеністе, үгренисте сағыс-көгізі алғыпчатханы, хылии тапталчатханы.

Хакас улуғ чооғы төреен паза тилеен өөнінде автобиографической улуғ чоох чіли, хайзында, ағаа хоза, матырның аймах-пасха киректері хозыл парғаннар (Г. Кучендаев "Майорның чуртазы" (1932), В. Кобяков "Айдо" (1934), А. Кузугашев "Өөрліг пүүрлер" (1935), М. Коков "Өріністіг тоғазы" (1941)). Пу

произведениелерде хакас чонның гражданскай чаада, ах гвардеецтернің артхан-халғаннарынаң, пайларнаң күрезігде, колхоз хонии пүдіринде тыып парған хылиин, чарых омазын көрчебіс. Че пастағы чоохтарда, улуғ чоохтарда, кізі хылиин тирең хоосталбаңаң. Фольклордағы чіли, оңның паза оңның нимес матырлар тоғыр-пасха көзіділченнер. Произведениеде оңның матыр прай хыринаң чахсы кізі полчаң: сіліг чүзүннің, алып осхас сынның, андағох күстіг, прай чирде чиңчеткен хыйға кізі. Оңның нимес персонажтарның, тізең, чүзі соғың, хылиин уғаа чабал. Чоохтарның хоос тілі фольклордаң алынған эпитеттернең, тиңнестіріглернең пай полған. Андағ полған пастағы хаалағлар итчеткен литератураның азахтанчатхан, күс алынчатхан тузы.

Че писательлернің узы, пілізі, тапталып, тыып пастабысханда, кізі омазын хоостыры, хылиин чарыдары ідөк аймах пай оңдайлығ улыбысхан. Хоос произведениелернің өөн сағызы, талазии, матырларның омалары киртістіг, чарых арах көзіділ сыхханнар. Иди В.Кобяковтың «Хасхыларның унадылған ордызы» чооғында, А.Кузугашевтің «Өөрліг пүөрлер», М.Коковтың «Өріністіг тоғазың» улуғ чоохтарында көп кізілернің сағызы, хылығы піріктіріліп, тирең үзүріліп, полған на матыр пос оңдайлығ хоосталча. Пу произведениелернің пүдістері дее иптіг, талазығлары даа іле чарыдыл парған.

1934 чылда В.Кобяковтың «Айдо» улуғ чооғы чарых көрген. Пу хакас литературазында пастағы автобиографическай улуғ чоох. Наа төрепчеткен литератураларда улуғ жанрлар пастағызын пу формада пазылып төрееннер. Авторлар постары көрген, постары араласхан событиелердеңер чоохтап, чуртастары хоостыра чон хонииндағы алызығларны көзітчеңнер.

«Айдо» улуғ чоохта В.Кобяков поэзияның чуртазында полған киректердеңер пасча. Че пу аның на чуртазы нимес. Кічігдең сығара чалчыда чөріп, оолах, іче-пабазох чіли, пайларның оңдайларын, оларның чонға хырт көрчеткеннерін сизінче. Улуғ арғыстарының үгредии хоостыра чуртас сынын оңарылып, чонны хулдаң азырар хорығларда аралазып пастапча. Аннаңар Айдо оолахтың чуртазы прай хакас чонының ирткен чолын чарытча.

Авторның иптіг чооғы, хоос тиңнестіріглер, оолахтың кип-азаан, хылиин

хоостырында чонның пай сөзінең, кибірлерінең тузаланып көзітчеткені В.Кобяковтың чайаачызы фольклорнаң пик палғалыс парғанын таныхтапча.

Автор оңның матырларны хоостапчатса, оларның чон кирее үчүн күресчеткеннерін көзідерге киліскек сөстер, тиңнестіріглер, эпитеттер таапча.

Улуғ чоохтың өөн сағызын чарыдарында оңның нимес матырларның омазын хоостааны полызыбохча. Оларның тастындағы кибірлері, тудынған хылыхтары, чоохтанған чоохтары пайларның кізі мойнында чуртапчатханнарын, чабал хылыхтарын арландыра көзітче.

«Айдо» улуғ чоохтың пай тілі, иптiг пүдізі, пөзік идеязы хакас литературасындағы проза жанры азахха турчатханын киречілепче.

Улуғ чоохтың соонаң В.Кобяков чоохтар пасхан. «Мылтых табызы», «Хасхыларның унадылған ордызы» чоохтарда автор чонның Совет үлгүзі үчүн харбазығда піліне араласчатханын көзітче.

В.Кобяков «Хасхыларның унадылған ордызы» тіп чооғында пір ле хорығдаңар пасча — хасхыларның артхан-халғанын чох идер халғанчы күрезігдеңер. Че автор хорығдаңар ала тарта паспинча. Пастап піс партизаннарның, соох тібин, хар-пораанны өтіре, тайға тасхылны тобыра париганнарын хығырчабыс, ол арада автор пісті өөн матыр Овчинниковнаң, партизаннарнаң таныстыр салча. Иди писатель хығырығчыны өөн хайынысха чағдат салча. Хасхылар ордызынзар париганнарында, анаң чаалазығда партизанар постарын хайди тудынғаннары хоостыра оларның хылыхтарының өөн сариларын піліп алчабыс, оларға паалағ пирчебіс, чоохтың өөн сағызы пазыңа сиип одырча.

«Мылтых табызы» чоох хайди даа хомзыныстығ тоозылчатса, автор чуртаста революционнай күс чиңеріне киртіндірче.

В.Кобяковтың кізі көңнің чарыдар узы өс парғанын «Казан» чоох киречілепче. Мында, чуртазын сағысха киріп, поэтынаңар чоохты матыр апарча. Пүўңгі часкалығ күнни көзідіп, алындағы аар, хорылыстығ чуртасты аннаң андар тиңнестіріп, автор чоохтың өөн сағызын чарытча.

Хакас чонының революция алнындағы аар чуртазынаңар, хараа-күнөрте

пайларға тик тедег тоғынғанынаңар «Пасха кізі аңмары» чоохта иптiг омалар, кибiрлiг сiстер таап пасча.

Наа хоных пiдiрии парчатхан чылларда иргi чурттың артхан-халғаннары чонға тың харығ полғаннар. Чуртаснаң тиң хаалапчатхан писатель ол сурығлардаң хыя турбаан. Хамның, тигiриб тоғынчыларының кiзее хынии чох, сайбағлығ киректерiн, «Сiген», «Кiрiске тiзiргенi» чоохтарда чарыдып, кiлкее тартча. Чонның мойнында чуртап, худай сiзiнең пiргенiп, чабал киректер итчеткеннерiн писатель iле сығарча, кiлкее тартча.

А.Кузугашевтiң «iрлiг пiурлер» тiп улуғ чооғында нинче-нинче хорығ кiзидiлче:

пастағызы — Миша ағаны ахтар iдiр парыбысханы;

iкiңчiзi — Васяның, аның арғыстарының урокта абыснаң урунызы;

iзiнчiзi — ахтарның хорылызы;

tiртiнчiзi — iкi хызыл гвардеецтiң чооғы, оларның iлiмi.

Автор, iйн матыр Васяны нинче-нинче хорығлар пастыра иртiрiп, аның чуртасха хайиин, сизигi iсчеткенiн кiзидiп одырча. Оолахтың алнынча кiп кiзiлер иртiпче:казактар, пайлар, чох-чоостар, хызыллар. Iйн матырның на нимес, че пасха даа персонажтарның омазын, оларның, хорығларға кiре, сағыстары алысчатханын автор чарых кiзiт салған. Пiстiң хараабысха пос кiрiнчелер: Васяның пабазы, атха азымахтанған кiкiмер казак, ахтарның алнында сыыға кiрерге харазып сойлапчатхан Стереофоныч пай паза даа пасхалары.

Повестьте чоохталчатхан хорығларны уламох чарых кiзидер iчiн, автор литература произведениезiнде поладырған паза пiр ондайнаң тuzаланча — автор , позының чооғына персонажтың (Сергейнiң) чооғын кирiп, хайынысты аннаң андар узарада апарча. Иди чоохтың iстiне паза пiр чоох кирiл парча. Аннаң сығара iкi хызыл гвардеецтiң омазын чахсы оңарчабыс, партизаннардаңар хоза пiлiс алчабыс, повестьтiң удур-tiдiр палғалыстығ нинче-нинче хорығ кiзидiлче, чуртас алғыда хабылча, персонажтарның саны кiп, iйн матырның чуртасха кiрiзi хайди тыыпчатханы иледе узарада

көзіділче.

Андаг полча улуг чоох жанрының хоос пүдізі.

В.Кобяковтың чоохтарының узы, тілінің пайы хакас литературазы өзерінде, литература жанрлары тилирінде улуг хозым полғаннар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.